

“GLOBALLASÍW SHÁRAYATÍNDÁ FILOLOGIYANÍŃ AKTUAL MÁSELELERI” atamasındaǵı Respublikalıq ilimiy-ámeliy konferenciya

QARAQALPAQ TILINDEGI USHİRMA SÓZLERDİŃ QOLLANÍLÍWÍ

Aytbaeva Shadiyana

*Túrkiy tiller fakulteti 3ª kurs
talabası*

Ushırma sózler til biliminiń leksikologiya tarawında úyreniledi. Olar da naqıl-maqallar sıyaqlı tálim-tárbiyalıq xarakterge iye bolıp, tiykarınan, óz avtorlarına iye bolsa da, waqıttıń ótiwi menen xalıq arasında hikmetli sózler qatarına kirip qollanıw sheńberi keńeyedi. Lekin olardıń avtorları onsha itibarǵa alına bermeydi. Ushırma sózler naqıl-maqallar sıyaqlı kórkem shıǵarmalardıń tilinde jiyi ushırasadı. Ushırma sózler de prozalıq, poeziyalıq shıǵarmalarda jazıwshı yamasa shayırdıń qollanıw sheberligine qaray ushırasadı. Olar tilimizde kórkemlilik, ótkirlik, támiyinleytuǵın hám kórkem shıǵarmalarda personajlardıń kóz qarastarın, oy órisin, dúnya tanımın kórkem, tásirli, mazmunlı etip bayanlap kórsetiwde qollanıladı. Biz bul maqalamızda ushırma sózlerdiń kórkem shıǵarmalarda, ádebiy qosıqlarda qollanıw ornına, kórkemlilik dárejesine lingvistikalıq kóz qarastan tallaw júrgiziwdi maqul kórdik.

Kórkem ádebiyatı kóz qarastan qaraytuǵın bolsaq, poeziya janrı ıqshamlılıqtı hám qısqalılıqtı súyedi. Klassik shayırlardan Kúnxoja shayırdıń qosıqlarında keń jámiyetshilikke tanım bolıp ketken qosıq qatarları naqıl-maqal sózler sıyaqlı qollanıladı. Kúnxoja shayırxıw XIX ásirde jasap ótse de, házirgi waqıtqa shekem onıń qosıqları óz kórkemlilik mazmunın joytpaǵan, sonlıqtan xalıq tilinde ushırma sózlerdiń qatarında qollanıw xızmet etip kelmekte. Mısalı:

Sayraǵan búlbil bolmasa,
Ishi hawazǵa tolmasa,
Bárqulla jaynap turmasa,
Ashılǵan gül nege kerek?!
Xalıqtıń arın arlamasa,
Barı joqtı barlamasa,
Ash hám toqqa qaramasa,

Awan basshı nege kerek?! (Kúnxoja «Nege kerek»)

Bul qosıq qatarlarında shayırdıń ishki oy keshirmeleri, ármanları óz-ózine ritorikalıq soraw qoyıw arqalı bildirilgen. Sonday-aq «El menen», «Bay balası» qosıqları da ayırıqsha kóterińki kórkemlilik, tereń mazmun hám máni arqalı bayanlanıp, búgingi áwladlar tilinde naqıl-maqal sıyaqlı tayar túrinde qollanıw júz, sebebi olarda shayırdıń arzıw-ármanları, tilek-niyetleri dál, anıq, kórkem bayanlangan. Mısalı:

“GLOBALLASH SHÁRAYATINDA FILOLOGIYANIN AKTUAL MÁSELELERI” atamasındaǵı Respublikalıq ilimiy-ámeliy konferenciya

Aspanǵa usharsań bolsa qanatiń,
Shad bolarsań, shadlı bolsa elatiń,
Xalqıń menen bolsa tilek muradiń,
Sapa súrseń uzaǵına el menen («El menen»)

Awzı qıysıq bolsadaǵı,
Esitpese de qulaǵı,
Qıysıq bolsa da ayaǵı,

Sulıw, sánli bay balası. («Bay balası»).

Dáslepki misal retinde alınǵan qosıq qatarında xalıqtıń ármanı bir tutas túrde bildirilip, kópshilik oqıwshılardıǵa tanıs hám kórkemlik hám tásirsheńlik qunı joqarı dárejede. Al keyingi qatardaǵı «Bay balası» qosıǵınıń mazmunına sáykes túrde tilimizde «Awzı qıysıq bolsa da, baydıń ulı sóylesin» naqılı qollanılıp, onıń menen mániles xızmette. Bunda da klassik shayır Kúnxojanıń qaraqalpaq tili sózlik qorınan sózlerdi, til birliklerin oǵada puqtalıq penen dál ornında paydalana alǵanlıǵın ańlaymız.

Lirik shayırımız Ajiniyaz shayırdıń qosıqlarında da ushırma sózler bir qansha kórkemli stillik xızmetlerde jumsalǵan. Mısalı:

Jer hám el bilandur, el hám jer bilen,
Jersiz eldiń kúni dárbe-der bilán,
Ómir óter júrektegi sher bilen,
Qádiriń seniń bizge ótti Bozataw. («Bozataw» poeması)

Shad bolıp dáwrán súriwge,
Payanlı dúnya kóriwge,
Qatar-qurbı menen júriwge,

Ajiniyazǵa zaman kerek. («Kerek» qosıǵı)

Bul qosıqlardıń ekewinde de dáslepki úsh qatar keyingi qatarǵa baǵınıp tıyanaqlı oy-pikirdi ańlatıp tur. Hár bir qatardı tórtinshi qatar menen óz aldına baylanıstırǵan jaǵdayda da házirgi waqıtta ushırma sóz xızmetindegi bul qatarlar tereń máni ańlata aladı. Ajiniyaz shayırdıń bunnan basqa da kóplegen el-jurt, aqıl-násiyat hám tereń filosofiyalıq qosıqlarında ushırma sóz sıpatında tanıymız hám tán alamız. Mısalı:

Ótirikti iras etip aytpaǵan,
Tuwrı joldan bas ketse de qaytpaǵan,
Námáhremdi hasla joldas tutpaǵan
Atı qaraqalpaq ellerim bardı. («Ellerim bardı»).

«Ellerim bardı» qosıǵınıń hár bir qatarındaǵı birin ekinshisi tákirarlamaytuǵın kórkemlikti, tásirsheńlikti esapqa alatuǵın bolsaq, bul qosıqtıń ózin ushırma sózlerdiń bir tutas túrde berilgen kompoziciyası dep bahalawımızǵa boladı.

Shayırdıń «Ayrılsa» qosıǵındaǵı tómendegi qatarlardı da tereń kórkemlik ózgeshelikke iye ushırma sózlik xızmettegi sózler sıpatında alıp qarawǵa boladı. Mısalı:

Elinen ayrılǵan diywana bolur,
Yarınan ayrılǵan biygana bolur,
Hárreler ushuban párwana bolur,
Uyası buzılıp paldan ayrılsa.

Bul dúnıyanıń kórki adam balası,
Sol adamnıń kókke jeter nalası,
Kónildiń kóp bolar qayǵı japası,

Xosh qılıqlı sáwer yardan ayrılsa. («Ayrılsa»)

Birinshi kuplettegi dáslepki eki qatar jeke-jeke túrinde qollanılsa da bir-birinen ǵárezsiz túrde baylanısp shayırdıń ishki keshirmeleri, oy-tolǵanısları joqarı shayırlıq emociya menen táriyplengen. Onda elinen ayrılǵan adamnıń kelbeti, yarınan ayrılǵan ashıqlardıń halatı hám uyası buzılǵan baspanasız qalǵan hárrelerdiń háreketi bayanlanǵan.

Ekinshi kuplettegi adamnıń dúnıyanıń kelbeti ekenligin, al onıń ishki dártleriniń, qayǵı-nalasınıń kóklerge jetiwi tórt qatar qosıqta jámlenip, ıqshamlap berilgen. Bul nárese ushırma sózler ushın tán belgi bolıp – ushırma sózler de naqıl-maqallar sıyaqlı tereń tásirlilik hám kórkemlilik kúshke iye boladı dep bahalawǵa boladı.

Klassik shayırdan Berdaqtıń qosıqlarında, kólemli shıǵarmalarında da tereń mánili ushırma sózlerge aylanıp ketken sózler toparların ushıra-tamız. Mısalı:

Berdimurat aytar kóre almay jaqtı,
Ólip keter boldı ashılmay baxtı,
Berdimurat xalıqtı, xalıq Berdaqtı
Jalgızınday kórer jannan jaqsıraq.

Shayırdıń «Jaqsıraq» qosıǵın shın mánisindegi ushırma sózlik xızmetinde kelgen sózlerdiń jıynaǵı dep kórsetiwge boladı. Sebebi bul qosıq, onıń hár bir qatarı shayırlıq jeke stillik sheberlik penen óz orınlı ornında bayanlanǵanın, shayırdıń pikiriniń ulıwma xalıqtıń atınan, kópshiliktiń atınan, bayanlanıwı bolsa onıń mazmun dárejesiniń ele de joqarı hám salmaqlı bolıwın támiynleydi. Berdaq shayırdıń keń tanımalı «Jaqsıraq» qosıǵında tómendegi qatarlar oy-pikirdiń ótkirliǵi menen parqlanıp turadı. Mısalı:

Aq buwdayı turıp, sulı sepkennen,

Taza salı turıp, shigin ekkennen,
Jónsiz qırıq kún qayǵı uwayım shekkennen,
Den-sawlıqta bir kún shadlıq jaqsıraǵá. («Jaqsıraǵ»).

Bul qosıq qatarları óz ishki mazmunı boyınsha tilimizdegi «Mın qayǵı jıynalıp, bir is pitirmes» naqılı menen mániles, bir-birine jaqın. Bul qosıq qatarı da tilimizde naqıl-maqallar sıyaqlı ónimli túrde qollanıladı. Bul, demek, Berdaq shayırdın qosıqları arqalı bildirilip atırǵan pikirleriniń mánilik jaqtan tınıq hám tereń tásirsheńlik kúshke iye ekenliginen derek beredi.

Shayır I.Yusupov shıǵarmalarında da ushırma sózler kórkemlew quralı xızmetin atqaradı. Mısalı:

Sen arqalı xandı jumsap qatınlar,
Ájiniyaz sayraǵan elin saǵınıp. («Ana tilime»).

Ot jaqqıshtan dana shıǵar

Sózge qulaq túre-túr. («Xalıq sózleri»)

Shayırdın «Ana tilime» qosıǵınan misalǵa alınǵan bul qatardı oqıǵanıımızda, qaraqalpaq awızeki ádebiyatındaǵı «Xandı jumsaǵan qatın» turmıslıq ertegi esimizge keledi. Shayır da qosıq ta usı ertektiń tiykarǵı mazmunın eki qatarǵa jámlestirip bergen. Al tiykarınan shayır usı qosıq qatarı arqalı ǵaybar, ójet qaraqalpaq hayalınıń tapqırılıǵın qosıq qatarında beredi. Bul túsinik bolsa hámme ushın teńdey túsinikli.

I.Yusupovtıń kópshilik qosıqları naqıl-maqal sózler sıyaqlı keń jurtsılıqqa tanımali bolıp, ushırma sózler xızmetin ańlatatuǵınlıǵın tómendegi qosıqlarınan da biliwge boladı. «Ot jaqqısh adamnan dana shıǵadı» ushırma sózinde de adam jaslıǵınan zeyinli, sanalı bolıw kerekligin uqtıradı. Mısalı:

Qaraqalpaqtı kóp maqtama kózimshe,
Qarmaqqa tez qabatuǵın balıqpan.
(«Qaraqalpaqtı kóp maqtama kózimshe»).

Qattaǵardan Qızketkenniń saǵası,
Qutlı qonıs basqan Ámiw jaǵası,
Aǵam barda arqam tamda degendey ,
Ullı Tashkent onıń ǵamxor aǵası.
(«Bul qalanıń kóshesinen júrgende»).

I. Yusupovtıń qosıq qatarında keltirilgen «Qaraqalpaqtı kóp maqtama kózimshe» qosıǵı da naqıl-maqal sóz sıyaqlı onıń avtorı bar bolsa da tilimizde qollanılıwı boyınsha oǵada ónimli ushırasadı. Shayır usı bir qatar gáp arqalı-aq adam balasınıń menmenlikten, tákkabbırılıqtan qashıw kerekligi, maqtanshaqlıqtıń ersi qásiyet ekenligin ańlatadı. Al

“GLOBALASÍW SHÁRAYATÍNDÁ FILOLOGIYANÍŃ AKTUAL MÁSELELERI” atamasındaǵı Respublikalıq ilimiy-ámeliy konferenciya

keyingi qatarda «Aǵam barda, arqam tamda» qosıq qatarında da basqalardıń dáwleti, baylıǵı menen ózin aldarqatıp júretuǵın adamlar taypasınıń ústinen mısqıllı kúledi.

Demek, bul tárepin itibarǵa alatuǵın bolsaq, ushırma sózlerdiń de ańlatatuǵın mánilik tárepiniń ótkirliginiń beriliwi menen birlikte tálim-tárbiyanıń áhmiyeti oǵada úlken. Tómenдеgi qosıqları da tilimizдеgi ushırma sózlik xızmettegi sózlerge aylanıp ketken.

Mısalı:

Shaqırmay kelgeni-zeyin ilgeni,

Adam-adam ushın miyman ekenin. («Meniń úyim»).

Másele shashta emes: basta degen bar.

Jarasıqlı jaǵın oylayıq qızlar. («Kózlerimniń aǵı-qarası qızlar»).

Bul mısallarda da shayırdıń qaraqalpaq tili sózlik qorındaǵı sózlerden jeke stillik ózgeshelikler menen sóz saylawı nátiyjesinde qosıq qatarları naqıl-maqal sıyaqlı kúndelikli turmısta pikirdi ańlatıwda olardan paydalanıp aytıwǵa jeńil hám mánisi ótkir, pikirleri kórkem túrde berilgen.

Qaraqalpaq xalqınıń kúshli lirik shayırlarınan biri T. Mátmuratovtıń qosıq qatarlarınıń kópshiligi tilimizde óz mánilik tereńligi, tásirsheńligi menen ushırma sóz túrinde qollanıladı. Mısalı:

Tıńla meni poeziya qushtarı,

Ólsek bizdi tiriltpey me úsh dári.

Poeziya, muhabbat hám hadallıq,

Al bularsız jasaǵanıń push bári. («Tıńla meni poeziya qushtarı»)

Qapalanıp tartqanda jábir,

Súyenedi adamǵa-adam,

Quwanış ta jalǵızǵa awır,

Súyenedi adamǵa-adam. («Súyenedi adamǵa-adam»).

T.Mátmuratov qosıqlarında onıń dúnyaǵa, adamlarǵa degen kóz-qarası ráwan, dujırmılı, jıyınalasqan oyı qosıq qatarında bildiriledi. Mısalı:

Dún`yada ne qalsın dese, juwabım,

Kókte quyash qalsın, jerde jaqsılıq.

Itibarǵa alınǵan qosıq qatarı tilimizde uran, súren mánisindegi sózge aylanıp ketken. Shayırdıń bunnan basqa da kóplegen qosıqlarında qosıq qatarları ushırma sóz xızmetinde keledi. Mısalı:

Qaraqalpaqtıń nesi bar,

Eń qımbatlı jurtı bar.

Kewiliniń xoshı bar

Kúlki degen mülki bar. («Kúlki degen mülki bar»).

“GLOBALLASH SHÁRAYATINDA FILOLOGIYANÍŇ AKTUAL MÁSELELERI” atamasındaǵı Respublikalıq ilimiy-ámeliy konferenciya

Usı tórt qatardan ibarat qosıqtıń ózinde sahrayı, qaraqalpaq xalqınıń psixologiyası jeńil til menen, tereń tásirsheńlik stillik ózgeshelikler menen bayanlanǵan. Sonday-aq T.Mátmuratov «Bári seniki bolsın» qosıǵı ushın Ájiniyazdıń «Sadaǵa» qosıǵınan «Algarez dúnyanıń bári sadaǵa» qatarın epigraf sıpatında qollanıladı. Bul haqqında ilimpaz A.Bekbergenov «Geypara jazıwshılardıń, shayırlardıń, ilimpazlardıń, jámiyetlik iskerlerdiń shıǵarmalarınan alınǵan ayırım cıtatalar, úzindiler tereń hám kórkem mazmunǵa iye bolıwına baylanıslı tilde keń qollanııp, aforizmlerge aylanadı» dep kórsetedi. Demek, T.Mátmuratovtıń joqarıda keltirilgen qosıǵı ushın Ájiniyaz shayırdıń bir qatar qosıǵınıń alınıwı sol dıqqatqa alınǵan epigraftıń aforizmlik xızmetin jáne de joqarılatadı.

Hár qanday kórkem sóz sheberi tárepinen shıǵarmada bir neshe kórkemlew qurallarınan qatar paydalanıw - bul qaraqalpaq tili leksikasınıń bay tillik xorınan sózlerdi belgili stillik maqsetlerde dál hám anıq paydalana biliw sıyaqlı sheberligin kórsetedi. Kórkemlew quralları - bul ádebiy shıǵarmanıń tillik ózgesheligin, kórkemlik kelbetin sáwlelendiretuǵın til birligi.

Tilimizde turaqlı sózler sıyaqlı bóleklerge bólip, ayırım túrde alıp qarawǵa bolmaytuǵın, bir neshe sóz, sóz dizbegi tıyanaqlı bir oydı bildirip keletuǵın sózler ushırasadı. Bular naqıl-maqallar hám ushırma sózler bolıp esaplanadı. Maqalamızdıń izertlew obyektı etip alınǵan ushırma sózler milliy ádebiy tilimizdiń sarqılmas baylıǵı, tilde kórkemlew quralı, pikirdi kórkem hám onıń jetkere alıwdıń keń múmkinshiliklerin ózinde jámlegen til birligi dep bahalawǵa boladı.

Ushırma sózlerdiń klassik shayırlardıń qosıqlarında, kólemli shıǵarmalarında, búgingi kún ádebiyatımızdıń poeziya janrınıń iri wákilleri I.Yusupov, T.Mátmuratov hám basqa da shayırlardıń qosıqlarında qollanılgan ushırma sózler sıpatında qollanııp júrgen sózler lingvistikalıq jaqtan analizlendi. Ayırım ushırma sóz xızmetindegi sózlerdiń tilimizdiń tariyxı menen baylanıslı tárepleri atap ótildi. Sebebi ushırma sózlerden bir qanshası tariyxta belgili adamlardıń Ernazar Alakóz, Bahawatdiyn Axun, Aydos biy, Berdaq shayır t.b ómiri menen tikkeley baylanıslı bolıp, turmıslıq waqıyalarǵa qurılǵanlıǵı menen de xarakterlenedi. Al bunday ushırma sózler shayırlarımızdıń qosıqlarında jeke stillik, kórkemlik sheberlik penen jáne de jetiliskeń, tıyanaqlı oy-pikirleri arqalı stillik xızmetlerde paydalanılǵan.

Juwmaqlap aytqanda, ushırma sózler xalıqtıń teńi-tayı joq til baylıǵın, ádebiy tildin milliy ózinshelik belgilerin kórsetedi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar.

1. Bekbergenov A. Qaraqalpaq tiliniń stilistikası. Nókis, «Qaraqalpaqstan» 1990.
2. Berdimuratov E. Házirgi qaraqalpaq tili. (Leksikologiya). Nókis, «Bilim» 1994.